

ZE ZJAWISK WSPÓŁCZESNEGO JĘZYKA CZESKIEGO

Všude dobře – tak co doma?!

Everywhere it's Good, so why to Stay at Home?

MILAN HRDLIČKA

Západočeská univerzita v Plzni

ORCID: <http://orcid.org/0000-0002-4976-8286>

E-mail: mhrdlick@fpe.zcu.cz

Abstract: The article points out a close connection between the nation and its language and the traditional sense of the Czechs for humor including the language one and word-play. It cites selected examples of politically (ideologically) motivated modifications of established and period sayings, especially from the era before November 1989. Actualised well-known proverbs as well as witty inscriptions and slogans – often in verse – in public places were the demonstration of the passive resistance of dissatisfied inhabitants and their disagreement with the social order. They expressed the resistance to the ruling totalitarian regime.

Abstrakt: V příspěvku se poukazuje na úzké sepětí národa a národního jazyka, na tradiční smysl Čechů pro humor, a to i pro humor jazykový. Přinášejí se vybrané příklady politicky (ideologicky) motivovaných úprav ustálených spojení i dobových hlášek, a to zejména z období před listopadem 1989. Aktualizovaná znění známých přísloví i vtipné, často veršované nápisy ve

veřejném prostoru byly projevem pasivní rezistence nespokojeného obyvatelstva a nesouhlasu se společenským uspořádáním, vyjadřovaly odpor k vládnoucímu totalitnímu režimu.

Keywords: nation, Czech national language, national nature, saying, wits, sense for humor, language comicality, acronym

Klíčová slova: národ, český národní jazyk, národní povaha, frazém, hláška, vtip, smysl pro humor, jazyková komika, zkratka

Cílem příspěvku je poukázat na úzké sepětí národa a národního jazyka, přiblížit smysl Čechů pro humor z jazykové perspektivy a přinést dobové doklady politicky i jinak motivovaných úprav frazémů a hlášek,¹ a to především z období před listopadem 1989.

Hovořit zasvěceně a s vědomím křehké a problémové validity poznatků o národním charakteru (tedy o mentalitě národa, o typologii chování, jednání, postojů, zvyklostí jeho příslušníků, o žebříčku jejich hodnot aj.) jistého jazykového společenství bývá nesnadné, mnohdy ošidné a zrádné, snadno napadnutelné i zneužitelné. Tím spíše, máme-li přednostně na mysli provázanost národa s příslušným národním jazykem.²

Nelze ovšem popřít, že nepřehlédnutelná vazba mezi jazykem a jeho uživateli v obecné rovině dlouhodobě prokazatelně existuje: jazyk je jev společenský (dříve se chápal i jako fenomén přírodní, daný Bohem, viz J. Černý, 1996), nevzniká ani neexistuje mimo ni, rozvíjí se spolu s ní, i když specifickým způsobem (blíže Skalička, 1960 aj.). V souvislosti s vývojem určitého národního jazyka a jazykového společenství připomínáme podstatný vliv abstraktního myšlení na genezi syntaxe (z diachronní perspektivy je možné sledovat nápadný přechod od juxtapozice k parataxi

¹ Filmová hláška se chápe jako (populací následně hojně užívaný) výrok užitý primárně ve filmech, které lze hodnotit jako kultovní. Určité hlášky se tedy stávají všeobecně známými, oblíbenými, srov. např. hlášku z Hřebejkových *Pelišků* (1999): (*Mě by jenom zajímalo, kde udělali soudruzi z NDR chybu?*) (blíže Hasil, 2021, 2022; Kopřivová a Chen, 2023 aj.). Obdobně tomu může být se slavnými výroky politiků, vládařů, významných osobností, srov. *Toho bohda nebude, aby český král z boje utíkal!* (Jan Lucemburský), *Byli jsme před Rakouskem, budeme i po něm.* (František Palacký) apod.

² O relaci národ – jazyk se uvažovalo již v antickém Řecku; s novým impulzem pak přichází W. von Humboldt (1767–1835), který usiloval o vytvoření srovnávací antropologie (mělo k tomu sloužit i studium struktury jazyků). Jazyk podle jeho chápání tvořil nedílnou součást lidského ducha, neboť výraznou měrou utváří myšlení a současně formuje a odráží „ducha národa“. Odlišnost jazyků tak pramení z odlišnosti národních charakterů – jazyky jsou různé, protože existují různé „národní“ pohledy na svět. Z naznačeného přístupu je možné odvodit, že přirozený jazyk je „národním“ myšlením determinován a že současné jazykový kód myšlení příslušného jazykového společenství významně ovlivňuje. Uživatelé národního jazyka přemýšlejí a nazírají svět takovým způsobem, jakým jim to jejich rodná řeč umožňuje (blíže Horálek, 1967; Skalička, 1978; Černý, 1996; Pinker, 2009 aj.).

a následně k hypotaxi), ale také další různorodé projevy vlivu lidské společnosti na utváření jazyků (stačí odkázat na jazykové důsledky globalizace, migrace, násilných kolonizací dobytých území, jazykové politiky apod., viz M. Hrdlička, 2025 aj.).

Dlužno zdůraznit, že v současnosti převládá v tomto směru přístup spíše zdrženlivý, vycházející z teze, že – zjednodušeně řečeno – kategorie myšlení nelze s kategoriemi jazykovými mechanicky ztotožňovat ani zaměňovat; výraznější vliv národní mentality na dotčený jazykový kód je tak spíše tlumen a problematizován. Odborník z nejpovolnějších, Vl. Skalička (1978, s. 206), v tomto smyslu poznamenává:

[...] ducha je možno vidět všude v jazyce – pokud k tomu máme dobrou vůli – ale také nikde, pokud nám tato dobrá vůle chybí.

Pokud jde o český národní jazyk a o naznačenou problematiku, jako zajímavý názor lze uvést tvrzení meziválečného sociologa E. Chalupného, který spatřoval odraz národní mentality Čechů v přízvuku na první slabice:

Čech snadno vzplane pro nové myšlenky, začíná práci s elánem, není však vytrvalý, jeho elán brzy vyhasíná (cit. podle: K. Horálek, 1967, s. 54).

Dané tvrzení nepostrádá osobité kouzlo, je však snadno a oprávněně vyvratitelné – přízvuk na první slabice není žádnou českou specialitou ani výlučností, nacházíme jej v této pozici v celé řadě jazyků. Důvodem byla nejspíše snaha našich předků zřetelněji v řeči signalizovat a oddělovat začátky jednotlivých slov.

Pokud jde o řečové chování Čechů, bylo by možné poukázat na zjevnou tendenci vyhýbat se v neutrální komunikaci přílišným emocím a nepatřičné expresivitě (je běžné uvést kupř. *Mám rád Prahu. Nemá ráda knedlíky*, nikoliv *“Miluju Prahu. Nesnáší knedlíky”* jak je tomu v některých jiných jazycích), šetřit chválou (viz střídavé reakce typu *Nebylo to nejhorší. Dalo se na to koukat. Docela to šlo*), přistupovat k věcem spíše opatrně, skepticky, viz obvyklé odpovědi na dotaz *Jak se máš / máte? – Nic moc. Jakž takž* (podle vysmívaného předlistopadového předsedy Komunistické strany Československa Milouše Jakeše upravené na *Jakeš takeš*). *Ujde to. Nestojí to za nic. Ani / Radši se neptej* atd. (blíže M. Hrdlička, 2025 aj.).

Je rovněž možné konstatovat, že je český národ známý svým hluboce zakořeněným smyslem pro recesi a pro humor. To je jistě jednou z příčin vzniku a pozitivního ohlasu Haškova Švejka i dalších obdobných uměleckých počinů.

Humor, vtíp, politická satira tradičně pomáhaly v těžkých obdobích snáze zvládat těžký úděl a překonávat krizové situace, představovaly jeden z nezanedbatelných komponentů národního odporu v časech útisku a útlaku, krivd, omezování osobních práv a svobod, ba dokonce ohrožení samotné existence etnika a státu. Podobných situací bylo v nedávné i ve vzdálenější minulosti vícero;³ stačí jen připomenout nebla-

³ Odkazujeme v této souvislosti na satirické protirakouské Havlíčkovy epigramy (*Odkud vzalo – zkouším žáky – jméno Rakous počátek? Od raků, neb oni taky lezou pořád nazpátek.*)

hou éru dvou totalitních režimů, fašistického a komunistického, ve dvacátém století a nechvalně známé historické události – Mnichov 1938, léta válečné okupace, únor 1948 a poúnorové období, politické procesy padesátých let, pražské jaro, srpen 1968, tzv. normalizaci v sedmdesátých letech minulého století... (srov. i dále).

V následujícím výkladu připomeneme vybrané případy původních i upravených podob dobových frazémů, výroků a hlášek. Nejprve se zastavíme u aktualizované verze frazému z názvu příspěvku.

Významnou úlohou bývalého režimu bylo pěstování uvědomělého pocitu vlastenectví, věrnosti a oddanosti socialistickému zřízení⁴ a republice. Navazovalo se tak v jistém smyslu na prvorepublikový výrok básníka V. Dyka z básně *Země mluví: Opustíš-li mne, nezahynu. Opustíš-li mne, zahyneš*. V daném duchu se tedy výchovně uvádělo *Všude dobře, doma nejlíp!* Dané znění však lidé recesisticky relativizovali do podoby *Všude dobře – tak co doma?!*, ev. *Všude dobře – tak co tadý?!*

V podobném tónu se mimo jiné neslo i parodizující čtení zkratky jedné z tehdejších cestovních kanceláří – tedy *CKM (Cestovní kancelář mládeže)*. Vzhledem k výrazně omezeným, prakticky nulovým možnostem legálního vycestování⁵ do zapovězené “kapitalistické ciziny” se daná zkratka četla jako *Cestujeme, kam můžeme...*

V souvislosti se zkratkami⁶ uvádíme ještě deformovanou interpretaci zkratky *VB (veřejná bezpečnost)*. Mnohdy represivní činnost bezpečnostních složek státu se stávala terčem vtípů, v nichž byli příslušníci policie pokládáni za tupé, omezené kolaboranty režimu. Nevěděli ani údajně, kudy se vlastně nastupuje do služebního vozu. Proto na něm byla nápověďa - nápis *VB*, tedy *Vole, bokem!* Z těchto časů pochází také vtipné čtení zkratky *P.F. (pour féliciter)* figurující na novoročních přáních. V inovované verzi se dešifrovala jako *průšvihům fštríc!*

Dalším cílem byla oblast národního hospodářství,⁷ které se nezřídka potýkalo s laxním přístupem zaměstanců, s nedobrou kvalitou četných výrobků, s nedostat-

i na záměrné komolení výrazu *protektorát* (miněněmecký Protektorát Čechy a Morava v období fašistické okupace českých zemí za druhé světové války) do podoby lidové slovní hříčky *protentokrát* s důrazem na jeho pomíjivost, časově omezenou platnost atd.

⁴ Odpor k totalitnímu režimu vyjadřovaly nejen četné politické vtípy, ale i další skutečnosti. Velmi populární kupř. bylo skládání papírové bankovky v nominální hodnotě 100 Kč, na které byl vyobrazen bývalý prezident Klement Gottwald. Několika zručnými úkony se jeho podoba změnila v dokonalou podobiznu mimozemšťana E.T. ze slavného stejnojmenného filmu režiséra S. Spielberga, který byl právě uváděn do kin.

⁵ Srov. i podobná dobová hláška (při prohlížení mapy Evropy / světa, při vyprávění zážitků z dovolené aj.) – *Tam jsem taky nebyl...*

⁶ Nezřídka nabývaly i podoby hanlivé, až vulgární. Mezi zajímavé iniciałové zkratky se řadí abreviace *MUKL* (označení pro politického vězně z padesátých let), což mělo znamenat *muž určený k likvidaci*.

⁷ Soutěžení s kapitalismem a úsilí o co nejlepší výsledky odpovídala i dobová mluva, srov. ideologická spojení jako *boj o zrno* aj., blíže Čermák, Cvrček a Schmiedtová, 2010; Schmiedtová, 2013 aj.

kovým zbožím (kupř. banány se nekupovaly, musely se *shánět*, vystát ve frontě), s nízkou pracovní morálkou⁸ (vedle motivujícího *Co můžeš udělat dnes, neodkládej na zítra!* existovala antiverze *Co můžeš udělat dnes, můžeš udělat i zítra!*, popř. *Práce nemá nohy, neuteče!*), s rozkrádáním národního majetku (*Kdo nekrade, okrádá rodinu!*). Životní úroveň na Západě se tak pochopitelně mnohým jevila jako v zásadě nedostižitelná (srov. toužebné lidové *Socialisticky pracovat, kapitalisticky žít!*). Původní smělé hospodářské cíle⁹ – *Dohnat a předejnat!* – se postupem času měnily až na realistické *Hlavně neztratit stopu...* Když v červenci 1969 přistála jako vůbec první na Měsíci americká posádka, psalo se po zdech kupř. *To čumíte, bolševici, kdo to chodil po Měsíci!*

Po okupaci v roce 1968 se na zdech i na jiných veřejných plochách a prostranstvích objevovaly četné nápisy. Některé byly expresivní, vulgární, jiné mírnějšího rázu, někdy dokonce veršované (*Běž domů, Ivane, čeká tě Nataša; Se Sovětským svazem přišla bída na zem* aj.). Po vítězství našich hokejistů na mistrovství světa nad sovětskou sbornou ve Stockholmu 1969 bylo možné číst *At' si tanky střilejí, dáme jim to v hokeji!*

Zlehčovány a zesměšňovány byly i některé zásady společenského života (*Alkohol v malých dávkách neškodí v jakémkoliv množství; Ranní ptáče dál doskáče (ale dřív zemře / ale dřív chcípne!)* nebo dobově rozšířené *Čistota – půl zdraví. Špína celé!*), terčem se stávaly i některé momenty povahy etické: namísto obvyklého *Lež má krátké nohy, daleko nedojde se užívaly jiné dodatky, např. ale je zdatný chodec, ale umí rychle utíkat* apod. Recesisticky byla upravována také některá ustálená spojení (k obdivnému a pozitivnímu *Holka jako lusk* se dával cynický dovětek – *křívá a zelená*; frazém *Já nejsem žádnéj hej nebo počkej!* označující skutečnost, že má dotyčná osoba svoji hrdost, čest, že na sebe nenechá jen tak pokřikovat, se výkládal i jako *Já nejsem žádnéj gay nebo počkej!*) atd.

Spousta hlášek a nápisů provázela pochopitelně i listopadové události a polistopadové období (srov. ikonické *Kdo, když ne my? Kdy, když ne teď?* figurující na pamětní desce na pražském Albertově, odkud se v listopadu 1989 vydal pokojný pochod studentů Prahou, nebo havlovské heslo *Pravda a láska vítězí nad lží a nenávistí*). Vyberáme alespoň dva příklady: *Z Hrádečku na Hrad!* (podpora zvolení V. Havla prezidentem republiky – v Hrádečku poblíž Trutnova měl zmíněný disident chalupu),

⁸ Tomu odpovídala i tehdejší lidová etymologie některých výrazů: třeba *hospodář* nebyl ten, kdo se vzorně stará o hospodářství, ale ten, kdo celé dny vyseďává v hospodě, pivu se říkalo *brzda pětiletky*, *proletář* nebyl hegemonek společnosti, příslušníkem dělnické třídy, nýbrž papalášem, který se jen mihl („proletěl kolem“) v luxusní limuzíně, *všimné* bylo eufemistickým označením pro úplatek. Komunisté byli (a dodnes jsou) označováni i jako *komouši*, popř. *komančové*. Odkazujeme i na lexémy jako *jánabráchismus* (dobová metoda vzájemné výpomoci – Já na bráchu – brácha na mě), *odezdikezdismus* (označení pro nekoncepční přístup) aj.

⁹ O Sovětském svazu hovořila propaganda jako „o zemi, kde zítra již znamená včera“.

Kdo se bojí o pozice, ten se bojí opozice! (předvolební slogan sympatizantů Občanského fóra).

Oblast (politicky, ideologicky) aktualizovaných frazémů je velmi široká a zajímavá, nicméně doposud nepříliš zmapovaná. Je názorným dokladem lidové tvořivosti a jazykového humoru, výmluvným způsobem svědčí o postojích převážně většiny obyvatelstva k režimům, které potlačují základní lidská práva a svobody.

Literatura

- BISCHOFOVÁ, J. a HRDLIČKA, M. (2006). *Sociokulturní minimum pro cizince*. Praha: MŠMT ČR, SOZE.
- ČERMÁK, FR., CVRČEK, V. a SCHMIEDTOVÁ, V. (2010). *Slovník komunistické totality*. Praha: Nakladatelství Lidové noviny.
- ČERNÝ, J. (1996). *Dějiny lingvistiky*. Olomouc: Votobia.
- HASIL, J. (2021). Filmové hlášky jako součást české frazeologie a idiomatiky. *Český jazyk a literatura*, 72(2), 78–84.
- HASIL, J. (2022). Sonda do světa českých filmových hlášek. In B. Chocholová, *Člověk a jeho svět 5. Povaha jazyka a její poznávání* (s. 208–216). Bratislava: Veda.
- HORÁLEK, K. (1967). *Filosofie jazyka*. Praha: Filozofická fakulta Univerzity Karlovy.
- HRDLIČKA, M. (2025). *Čeština mezi jazyky*. Praha: Karolinum.
- KOPŘIVOVÁ, M. a CHEN, Y. (2023). Furt králíka! a další filmové hlášky. *Jazykovědné aktuality*, 60(1), 76–87.
- PINKER, S. (2009). *Jazykový instinkt. Jak mysl vytváří jazyk*. Praha: Dybbuk.
- SCHMIEDTOVÁ, V. (2013). *Malý slovník komunistické totality*. Praha: Nakladatelství Lidové noviny.
- SKALIČKA, VĽ. (1960). *Vývoj jazyka*. Praha: Státní pedagogické nakladatelství.
- SKALIČKA, VĽ. (1978). Psychika v jazyce. *Slovo a slovesnost*, 39(3–4), 205–209.